

1^η Δεκεμβρίου 2013. Βέροια.
Παρουσίαση του βιβλίου *Ανθολογία Λειτουργικών*

Σεβασμιώτατε,
πανοσιολογιώτατε,
σεβαστοί πατέρες,
κύριε συνάδελφε,
λίαν αγαπητή φιλόμουση ομήγυρις

Περίπου δύο χρόνια νωρίτερα, πασχίζοντας να ιστορήσω μια ψηφιδωτή παράσταση της ψαλτικής και μελετώντας τι θα περιλάβω και τι θα αποκλείσω, κανονάρχησα ότι η μελέτη της χειρόγραφης παράδοσης της υπερχιλιόχρονης τέχνης μας, μας αποκαλύπτει «τι έμεινε ως κλασικό και τι απορρίφθηκε, τι θα ζωγραφηθεί (στην παράσταση αυτή), ως παραδοσιακό, και τι θα μείνει εκτός, ως εισβολή αλλογενούς ήθους και τρόπου και ακούσματος. Τι είναι μουσικά υψηλό, αλλά λειτουργικά και ευχαριστιακά ανοίκειο κατά το «πάντα μοι έξεστιν, αλλ' ου πάντα συμφέρει» (Κοριν. 6,12), και αντίστροφα, τι είναι απλό, απέρριτο και με τα θύραθεν κριτήρια ίσως πτωχό, αλλά λειτουργικά αναδεικνύεται λυσιτελές, αστασίαστο, εκκλησιαστικό. Ποιο ήθος παλαιότερων εκκλησιαστικών καλλιτεχνών μουσικών φανερώνεται ταιριαστό με την τέχνη που υπηρετούν και ποιο φαντάζει απωθητικό μιμήσεως, ποιοι ποθούν να προσκυνούν στον άγιο λειμώνα της λατρείας το υποπόδιο των ποδών του Κυρίου (όσο ανθρώπινα μεγάλοι κι αν είναι) και ποιοι, αλίμονο, κολακεύονται να προσκυνούνται. Πώς ο ψάλτης, ο μουσικός, ο αναγνώστης, ακόμη και οι πιο ταλαντούχοι φωνητικά, πρέπει ταυτόχρονα να είναι και λόγιοι, φιλομαθείς, γνώστες και σπουδαστές ως ένα βαθμό της γλώσσας και της θεολογίας ακόμη, ώστε η διακονία του μυστηρίου της ευσεβείας να μην περιορίζεται στο άδοντες και ψάλλοντες αλλά αυτή η ασματομελώδηση να εκπορεύεται από την καρδιά (Εφεσ. 5.19).»¹

Σας ευχαριστώ για την κολακευτική πρόσκληση στην όμορφη αυτή παρουσίαση της πρώτης έκδοσης της Σχολής Ψαλτικής της Μητροπόλεώς σας. Είναι μια ευκαιρία για την ελαχιστότητά μου να εκφράσω ενώπιόν σας κάποιες σκέψεις για ένα θέμα για το οποίο πριν από 25 σχεδόν χρόνια δημοσίευσα ένα σχετικό κείμενο στο περιοδικό *Γρηγόριος ο Παλαμάς*.²

¹ «Η ψηφιδωτή παράσταση *Η προσκύνησις των διδασκάλων της Ψαλτικής*. Ανίχνευση των ψηφιδών της στις γραπτές μουσικές πηγές», εισήγηση στο Β' Επιστημονικό Συμπόσιο Ψαλτικής Τέχνης «Επιτεύγματα και Προοπτικές στην Έρευνα και Μελέτη της Εκκλησιαστικής Ψαλτικής Τέχνης» της Ιεράς Μητροπόλεως Δημητριάδος και Αλμυρού και του Συνδέσμου Ιεροψαλτών Βόλου «Ιωάννης ο Κουκουζέλης» (Βόλος, 18 Φεβρουαρίου 2012). Υπό δημοσίευση στα Πρακτικά. Διαθέσιμη στην ιστοσελίδα μου (<http://users.auth.gr/mangian>).

² «Οί ύμνοι τῆς Ἁγίας Ἀναφορᾶς. Ἀναδρομή σὸ παρελθὸν καὶ σκέψεις γιὰ τὴν ψαλμωδία, μὲ ἀφορμὴ τὰ λεγόμενα *λειτουργικά*», *Γρηγόριος Παλαμᾶς* 735 (1990), σσ. 843-858.

Συγχαίρω τον διευθυντή της δραστήριας Σχολής, Αρχοντα Μαΐστορα κ. Γεώργιο Ορδουλίδη, τους πονήσαντας μουσικούς με προεξάρχοντα τον συνάδελφο κ. Μαυράγκανο και μακαρίζω υμάς Σεβασμιώτατε, τον ευλογήσαντα ποιμένα, έναν ποιμένα ο οποίος χαίρει και ευφραίνεται, καθώς βλέπει τα καλά έργα του ποιμνίου του να αυξάνονται και τω Θεώ χάρις! Από την σκοπιά τής όσο γίνεται πιο ανόθευτης από μεταγενέστερες επεξεργασίες έκδοσης των μελών αυτών, οφείλω να επαινέσω. Βέβαια, δεν είναι πάντοτε άστοχες κάποιες μεταγενέστερες επεξεργασίες, αλλά το αρχικό μουσικό κείμενο είναι πάντα ένα ζητούμενο. Επαινετός και ο κόπος και ο πόθος για την έκδοση, ώστε να θησαυριστεί και αυτή στην σειρά εκατοντάδων ψαλτικών βιβλίων, που με την ορθή χρήση όλων ημών και πολλών άλλων, προσδοκούμε να διακονήσουν την λατρεία του Θεού.

Ο όρος «Λειτουργικά» είναι παντελώς άγνωστος στα εγχειρίδια Λειτουργικής και Υμνογραφίας. Γιατί να ονομάζονται έτσι οι νεώτερες αυτές συνήθειες ψαλμώδησης, και να μην ονομάζονται «Λειτουργικά» και άλλοι ύμνοι που επίσης ψάλλονται στην Λειτουργία; Αγία Αναφορά, λοιπόν, το ιερότερο σημείο της Θείας Λειτουργίας, του μυστηρίου γύρω από το οποίο -και μόνο!- συγκροτείται και φανερώνεται η Εκκλησία.

Από μουσικής πλευράς: επί αιώνες (από την πρωτοφανέρωση της ψαλτικής σημειογραφίας τον 9^ο-10^ο αιώνα, έως τις αρχές του 19^{ου}) δεν υπήρχαν καθόλου τέτοιες μελοποιήσεις, ούτε καταγραφές, πέραν εκείνων της Λειτουργίας του Μεγάλου Βασιλείου, που και εκείνες είναι μοναδικές και συζητείται η χρήση τους. Και οι πρώτες μελοποιήσεις που εμφανίστηκαν στον 19^ο αιώνα ήταν απλές: του Ονουφρίου Βυζαντίου σε ήχο β', άλλες επηρεασμένες από την σλαβωνική τάξη σε ήχο πλ. δ' («Κοκκινογοργούσα», 1846), άλλες επίσης απλές σε ήχους πλ. δ' και πλ. α'. Αργότερα και άλλες, μετά περισσότερες, ύστερα έτερες πολυπληθείς, ενίοτε δύσκολες και δύστροπες μουσικά και εκτελεστικά, και πάντως τεκμηριωμένα εξωγενείς. Είναι να απορεί κανείς για το εάν κάποιος άκουσαν τα προστάγματα των λειτουργημένων εκκλησιαστικών ανδρών, να εξίσταται για το εάν μια τόση μουσική επιτήδευση αποτελεί απλή και ταπεινή προσευχητική στάση, να αναρωτιέται γιατί ολόψυχες, αδελφικές, εγκάρδιες ευλογίες και αντευλογίες, διάλογος λειτουργικός του λαού με τον λειτουργό ιερέα, με καρδιές ανυψωμένες, αποκτούν τον χαρακτήρα πλήρους μουσικής σύνθεσης με εντυπωσιακή μουσική έκταση και απαιτητικότητα φωνητικά προσόντα, να διαπιστώνει, τέλος, ότι υπάρχουν ψάλτες που δεν θυμούνται-δεν άκουσαν για ποια αίτηση του λειτουργού έψαλαν -τεχνικότατα όμως!- το Κύριε ελέησον που μόλις τελείωσαν, και

υπάρχουν ιερείς που όταν κάποτε χρειαστεί να διαβάσουν εκφώνως την ασύλληπτη ευχή της Αναφοράς, δυσκολεύονται, επειδή ποτέ άλλοτε δεν την διάβασαν όπως έπρεπε.

"Τὴν διὰ στόματος ψαλμωδίαν ἐκτέλει, πλήν ἡσυχῶ πάνυ φωνῆ καὶ μετὰ ἐπιστασίας τοῦ νοῦ, **μὴ ἀνεχόμενος ἀδιανόητόν τι τῶν λεγομένων καταλιπεῖν**· ἀλλ' εἰ ποτέ τι διαδράσει τὸν νοῦν, ἐπανάλαβε τὸν στίχον, ὅσάκις καὶ γένηται, μέχρις ἂν τὸν νοῦν ἐπακολουθοῦντα ἕξης τοῖς λεγομένοις".³

Επί αιώνες σειρὰ ολόκληρη κορυφαίων μελοποιῶν και υμνογράφων δεν «ἀγγίξαν» την Αγία Αναφορά με το ἔργο τους. Στην Λειτουργία υπερίσχυε ο β' ἦχος, ἕως και σήμερα (παλαιότερα ἀκόμη και το χερουβικό), λόγω της παρακλητικότητας που αποπνέει το ἀκουσμά του, ὅταν εκτελεῖται σωστά. Και χωρίς υπερβολικές φωνές, ἀλλά με κατάνυξη που πρέπει να ξεκινᾶ ἀπὸ την βαθειὰ συναίσθηση του ψάλλοντος, την φωνή του, την στάση του σώματος, και να μεταδίδεται σε ὅλους. Ὅπως ἔγραψε κάποιος παλαιότερα: «την ὥρα που τρέμουν οι ασώματοι».

Εὐστοχη η παρατήρηση του καθηγητοῦ μου κ. Γρηγορίου Στάθη: στις ακολουθίες υπάρχει πολλή ψαλμῶδηση και λιγότερες ευχές, στα μυστήρια, ἀντίθετα, υπάρχουν πολλές ευχές και λιγότερη ψαλμῶδηση. Και υπερεὐστοχη η αναφορά του οικουμενικοῦ μας πατριάρχου ὅτι το «μυστικῶς» (για την ἀνάγνωση των ευχῶν της Θείας Ευχαριστίας) δεν σημαίνει «σιωπηρῶς». ⁴ Ἄρα;

Εἶναι ευρέως γνωστό ὅτι παλαιότερα τα ψαλτικά βιβλία στην Θεία Λειτουργία ἐκλείναν, σταματοῦσαν οι φωνές και οι υπερβολικές μουσικές μέριμνες για την ορθή μουσική ἀνάγνωση των ψαλτικῶν βιβλίων -κατὰ το: *πάσαν νυν βιοτικήν...*- παρεκτός για το χερουβικό και το κοινωνικό. Γνωστές και οι σαφείς ἀπαγορεύσεις της Μ.Χ.Ε. για τα «λεγόμενα λειτουργικά» με ἐγκυκλίους και τονισμό και ἀναγραφή και των επιτρεπόμενων ψαλτικῶν βιβλίων, ἀλλά και με ἀποκλεισμό ἄλλων, ξεκάθαρα και με ονοματεπώνυμο, διότι διαφθείρουν το σεμνό, ἀπλό και ιεροπρεπές μέλος. Γνωστές και οι ρητές ἀπαγορεύσεις για τις ἀτακτες φωνές, γνωστή και η ἐντολή να ἀποκρίνονται οι χοροὶ στις μετὰ το χερουβικό ἐκφωνήσεις του ιερέα «διὰ ταπεινῆς και ἡσυχῆς μονωδίας κατὰ το ἔθιμον της Μεγάλης Ἐκκλησίας».

Και τότε; Δεν θα ψάλλουμε ὅλες αυτές τις, πράγματι, θαυμάσιες μελωδίες; Αυτή την, ὄντως, πάντερπνη μουσική; «Τῶν δε νεωτέρων μελοποιημάτων (κανοναρχοῦσε ἀπὸ παλιά η ΜΧΕ), των ἐν διαφόροις ἐκδόσεσιν περιφερομένων, ἀπαγορεύεται η χρήση ἐν ταις ιεραῖς ἐκκλησίαις, ὡς στερουμένων της ἀπλότητος και του ευρύθμου, των χαρακτηριστικῶν της ἀρχαίας ιερᾶς ψαλμωδίας, **δύνανται δε τὰυτα να**

³ Θεόκλητος Φιλαδέλφειας, *Περὶ μοναδικοῦ ἐπαγγέλματος*, Φιλοκαλία τόμος 4ος σελ. 10-11.

⁴ Εφ. ΕΣΤΙΑ, 21 Νοεμβρίου 1994, ομιλία στην σύναξη των ἀρχιερέων του Οικουμενικοῦ Θρόνου.

χρησιμεύωσι προς ιδιαίτεράν μελέτην.» Να συμπληρώσω ότι δύνανται ταύτα να παρουσιάζονται συναυλιακά, παραστασιακά, όπως χρόνια τώρα παραδόξως συμβαίνει με μια ιδιότυπη εξωλειτουργική ψαλτική, ενισχυμένη ενίοτε και με ικανά στοιχεία δυτικής συνήχησης, προς πλείονα μουσικό εντυπωσιασμό.

Έγραφα πάλι ως προοίμιο σε μια έκδοση⁵ του πολυφίλητου δασκάλου μου, πρωτοπρεσβυτέρου Κωνσταντίνου Παπαγιάννη: «Ἐπιπρόσθετα, ἐὰν γιὰ τὶς λειτουργικὲς τέχνες εὐρύτερα, ἢ ἀφαίρεση τῶν περιττῶν καὶ ἡ σχηματικὴ μόνον ἀπεικόνιση τῶν δευτερευόντων, ἔχει ὡς σκοπὸ τὴν ἐστίαση στὰ ὄντως σπουδαῖα καὶ στὴν πνευματικὴ διάσταση τῶν ὀρωμένων ἢ λεγομένων, πολὺ περισσότερο ἰσχύει αὐτὸ καὶ γιὰ τὴν ψαλτικὴ. Καὶ τὸ πρῶγμα δὲν ἔχει μόνον τὴν ἐκκλησιαστικὴ του ἔκφραση, ἀλλὰ ἀποτελεῖ γενικότερα σημεῖο προβληματισμοῦ, ὅπως δείχνουν καὶ οἱ στίχοι τοῦ Γιώργου Σεφέρη:

*«Δὲ θέλω τίποτε ἄλλο παρὰ νὰ μιλήσω ἀπλά, νὰ μοῦ δοθῇ ἐτούτη ἡ
χάρη.*

*Γιατὶ καὶ τὸ τραγούδι τὸ φορτώσαμε μὲ τόσες μουσικὲς ποὺ σιγὰ σιγὰ
βουλιάζει*

*καὶ τὴν τέχνη μας τὴ στολίσουμε τόσο πολὺ ποὺ φαγώθηκε ἀπὸ τὰ
μαλάματα τὸ πρόσωπό της*

*κι εἶναι καιρὸς νὰ ποῦμε τὰ λιγοστὰ μας λόγια γιὰτὶ ἡ ψυχὴ μας
αὔριο κάνει πανιά.»⁶*

Έγραψε στα 1982 ο Κωνσταντινουπολίτης ψάλτης Αλέξανδρος Κεχαγιόγλου: «Τα τελευταία χρόνια υπήρξε κάποια παραγωγή μουσικών συνθέσεων ... Λειτουργικῶν καὶ Ἀξιόν ἐστὶν τα ὁποῖα ἀκολουθοῦν ἐν μέρει μιά ἐξωτερικὴ μουσικὴ γραμμὴ καὶ προσφέρονται μόνον γιὰ νὰ βγάλουν ἀνάγλυφη τὴν καλλιφωνία καὶ τὸ ἐξαιρετικὸ ταλέντο τοῦ ἐκτελεστοῦ μὲ κορώνες στὶς υψηλὲς θέσεις καὶ μὲ ἀχρονους κυματισμοὺς καὶ λυρισμοὺς τῆς φωνῆς. Ἀλλὰ, σὲ κάθε ἐποχῇ, οἱ τοιοῦτοι, πραγματικῶς καλλίφωνοι καὶ καλλιτέχνη συνάμα ἱεροψάλται, ἱκανοὶ νὰ ἐκτελέσουν ἀψόγως αὐτὰ τα μουσικὰ μαθήματα, εἶναι πολὺ ὀλίγοι. Ὅλοι οἱ ἄλλοι, καὶ εἶναι πολλοί, ποὺ προσπαθοῦν νὰ ἀναδειχθοῦν μὲσω τοιούτων μελωδημάτων, «τὴν φύσιν πρὸς κραυγὴν ἐκβιάζοντες» ἀδίκως ταλαιπωροῦνται ἀντλώντες εἰς πύθον Δαναΐδων, καὶ ταλαιπωροῦν καὶ τὸ ἐκκλησίασμα, δίδοντες, τρόπον τινά, τὸ σύνθημα τῆς ἀταξίας».⁷

Ἀλλὰ καὶ ἐὰν συντρέχουν οἱ φωνητικὲς καὶ καλλιτεχνικὲς προϋποθέσεις γιὰ μὴ ἀρτία μουσικὴ ἀπόδοση τέτοιων ἀπαιτητικῶν μελῶν, τι γίνεται μὲ τὸν λόγο, τὶς εὐχὲς τῆς Ἁγίας Ἀναφοράς; Ἐξαφανίζονται; «Ἄς μὴν ξεχνοῦμε, ὅτι ἐὰν ὁμιλοῦμε γιὰ τὴν Θεία

⁵ Ὁησαυρὸς μέλους ἀργοῦ εἰρμολογικοῦ Α' 2011.

⁶ Γιώργος Σεφέρης, Ἔνας γέροντας στὴν ἀκροποταμιὰ, *Ἡμερολόγιο καταστρώματος*, Β' (1944).

⁷ *Λειτουργία κατὰ τὴν γνήσιαν Βυζαντινὴν ἐκκλησιαστικὴν μουσικὴν.*

Λειτουργία τοῦ ἁγίου Ἰωάννου τοῦ Χρυσοστόμου ἢ τοῦ Μεγάλου Βασιλείου, ἐννοοῦμε ἀκριβῶς τὶς εὐχὲς ποὺ ἀποτελοῦν τὸ κύριο μέρος τοῦ μυστηρίου, καὶ ὄχι ἀσφαλῶς τὰ ὑπόλοιπα στοιχεῖα (ὅπως τὸ τμήμα ποὺ ὀνομάζουμε λειτουργία τῶν κατηχουμένων) τὰ ὁποῖα ἐμφανίζονται μὲ διάφορες παραλλαγές διαμέσου τῶν αἰώνων. Πῶς λοιπὸν ἰσχυριζόμαστε ὅτι τελοῦμε κάτι, τὸ ὁποῖο ὅμως παραμένει σὲ δεύτερη ἢ καὶ τελείως ἀφανῆ μοῖρα, σὲ σχέση μὲ τὴν κατὰ τὴν ἴδια στιγμή ψαλμώδηση ἔντεχνων μελῶν, ποὺ ἀπαιτοῦν καὶ ἐπιβάλλουν ὡς πρωτεύουσα τὴν μουσικὴ ἐπιτήδευση; Καὶ πῶς κατανοεῖται ἡ διαφορὰ μεταξὺ τῶν δύο αὐτῶν λειτουργιῶν, ὅταν ἀποσιωπῶνται οἱ εὐχὲς καὶ τὸ μόνο ποὺ παραλλάσσει εἶναι μία ἢ δύο ἐκφωνήσεις, τὸ μεγαλυνάριο τῆς Θεοτόκου καὶ ἡ ὀπισθάμβωνος εὐχή;»⁸

Δεν θα σας κουράσω πολὺ ἀκόμη. Επιτρέψτε μου να μιλήσω προσωπικά. Διακονῶ σε μια ἐνορία ὅπου ὁ λόγος κυριαρχεῖ καὶ με δική μου ολόψυχη ἀποδοχὴ βοηθῶ πρὸς αὐτό: ψάλλω πολλὰ καὶ ποικίλα στον Ἐσπερινό καὶ Ὁρθρο, συγκρατημένα ὁμως στὴν Ἁγία Ἀναφορὰ, ἐνίοτε καὶ ἐκφωνητικά, κατὰ τὸν τρόπο ποὺ συναντοῦμε προοιμιακὰ στὴν ἐκδοσὴ γιὰ τὴν ὁποία συναχθήκαμε ἐδῶ. Πιστέψτε με, ἔχουμε ευκαιρίες καὶ ρεπερτόριο ἀνάδειξης τῆς τέχνης μας στὶς ἀκολουθίες, ἡ Θεία Λειτουργία εἶναι κάτι ἄλλο. Μὴν περάσουν τὰ χρόνια με μεγάλες θυσίες, κούραση, σωματικὴ φθορὰ καὶ «ἐν ἐκείνῃ τῇ ἡμέρᾳ» βρεθοῦμε ἀλειούργητοι, ἐκτὸς νυμφῶνος, ἀμέτοχοι τῆς Βασιλείας τοῦ Θεοῦ, εμεῖς ποὺ ψάλλουμε ὅλα αὐτὰ. Μὴν δίνουμε ἀσχημο παράδειγμα στους νεώτερους τῆς ηλικίας καὶ τῆς φρονήσει. Με ρωτοῦν μαθητὲς μου: γιατί δεν ψάλλουμε τὸ τάδε ἢ τὸ δεῖνα ἀργὸ Πατέρα Υἱόν κλπ.; Τους ἀπαντῶ, καὶ κατηγορήστε με εἰάν θέλετε: αὐτὰ τὰ ἐψάλα ὅταν ἤμουν νέος καὶ ἀμυαλός. Με ρωτοῦν μαθήτριες καὶ μαθητὲς μου στὸ ἐξωτερικὸ τὰ τελευταῖα 5-6 χρόνια ποὺ ἀκούν τὶς διάφορες ηχογραφήσεις, ἀπαράδεκτες πολλές φορές, ἀπὸ τὴν Ελλάδα: γιατί, δάσκαλε, δεν μας μαθαίνετε καὶ ἐμᾶς αὐτὰ τὰ ἀργὰ καὶ ἐντεχνα Κύριε ἐλέησον; Τους ἀπαντῶ: εἰάν με τὰ μάτια τοῦ σώματος βλέπατε τὸν Κύριο μπροστὰ σας ἔτσι θα ζητούσατε τὸ ἐλεός Του; Τὸ ξανασκεφτόνται. Πέρασαν τὰ χρόνια καὶ τώρα ποὺ ἀνέπτυξαν λειτουργικὸ αἰσθητήριό, με ευγνωμονοῦν ποὺ ἀπέφυγαν τὴν ψαλτικὴ ὡς υπερβολικὴ ἐπιτήδευση στὴν Θεία Λειτουργία.

Εἰάν μπορεῖτε, ψάλλοντας ἀπὸ αὐτὴ τὴν προσεγμένη καὶ πολὺ χρήσιμη γιὰ τὴν σημερινὴ ψαλτικὴ κοινότητα ἐκδοσὴ, να διατηρήσετε τὴν κατάνυξη, τὸ ἀπλό φρόνημα, τὴν ἀποφυγὴ υπερβολικῆς μουσικῆς μέριμνας, καὶ τὴν συναίσθηση τῆς βίωσης τοῦ μυστηρίου τῆς Θείας Ευχαριστίας, ἔχει καλῶς, νά' ναι ευλογημένο. Εἰάν μπορεῖτε ταυτόχρονα, με κάποιον τρόπο, να μετέχετε ὡς ἐκκλησιαστικὴ κοινότητα καὶ στον

⁸ Προοίμιο Εμμ. Γιαννόπουλου, στο: π. Κων. Παπαγιάννη, *Θησαυρός μέλους ἀργού εἰρμολογικοῦ Α'* 2011.

ευχετικό λόγο, άριστα. Η Θεία Λειτουργία, το γνωρίζουμε, δεν είναι πρωτίτως στάδιο άσκησης καλλιφωνίας και καλλιτεχνίας, αλλά πύλη σωτηρίας, μυστήριο συνάντησης του Κυρίου. Εάν έτσι πιστεύουμε, ας τοποθετηθούμε και, με την φώτιση του Θεού, ας ψάλλουμε καταλλήλως.